

НЕМЕЦКАЯ ФИЛОСОФСКАЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ КОНЦА XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВВ. И УКРАИНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖУРНАЛА «ОСНОВА» (1861 – 1862): АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

Відображена модель наукового діалогу дослідників журналу «Основа» і німецьких філософів та істориків кінця XVIII – першої половини XIX ст. Через зіставлення теоретичних підходів обох груп дослідників до вивчення національного характеру доведений значний збіг їх основних рис.

Немецкая философская и историческая мысль конца XVIII – первой половины XIX вв. является одной из наиболее ярких и содержательных интеллектуальных достижений Нового и Новейшего времени [1]. Кант, Гердер, Фихте, Шеллинг, Гегель в своем творчестве вознесли уровень осмысления сущности и развития мира и человека на невиданную со времен древнегреческой философии высоту. Глобальный характер данных объектов исследования предопределил разнонаправленность поисков научной и философской мысли, среди которых, в частности, выделяются: космология и антропология (Кант), климатология и этнология (Гердер), политология и политическая экономия (Фихте), эстетика и теория искусств (Шеллинг, Гегель). Одним из таких направлений в указанный период времени является изучение национального характера как философского и историко-культурного феномена. Вопросы, связанные с исследованиями национального характера в теоретическом и конкретно-историческом аспектах, не занимали центрального места в изысканиях немецких философов, однако «удельный вес» их был достаточно велик. Обладая собственной когнитивной ценностью, размышления и научные поиски по данной проблематике немецких мыслителей, в частности Гердера и Гегеля, способствовали выдвижению ее в ряд актуальных тем в национальных европейских историографиях первой половины XIX в.

Весьма значимой тематика изучения национального характера выступает в творчестве И. Г. Гердера. Исследования духовной культуры и традиций своего народа ученый считал одной из важных

ним знаком були зовнішні символи козацтва, які розмовляли кумедним «малороссийским наречием» й ниділи у неусвідомленої їми самими культурній відсталості від освічених Європи та Росії. Всі чотири грані міфа створюють одну інтегруючу їх у єдине ціле «надію», згідно з якою українці були не окремою етнокультурною одиницею з власною історією та культурою, а лише частиною російської або польської нації.

За критерієм відношення до вказаних стереотипів мислення, авторів «Основи» можна розподілити на три типи: «консерваторів», «позитивних реформаторів» і «негативних реформаторів». «Консерватори» намагалися зберігти романтичні уявлення про Україну у майже незмінному вигляді, або лише частково підновити їх. До складу останніх можна віднести роботи в «Основі» М.О.Максимовича. У великій статті присвяченій полеміці з М.І.Костомаровим, з приводу оцінки діяльності та особистості Б. Хмельницького, дослідник був дуже схильний до далекої від аналізу апологетики цієї історичної постаті [19, с.110–111] й захищав уявлення про соціальну безконфліктність, «ідеальність» ладу козацької України, безумовну велич її провідників. З цієї ж точки зору – оборони патріархального ладу, М.О.Максимович взяв під захист і українські повісті М.В.Гоголя від критики їх П.О.Кулішем й тези про незнання Гоголем історичних та етнографічних реалій України. На думку Максимовича, Куліш не мав права говорити *«от имени всех украинцев таким решительным тоном, как будто он и в самом деле наш уполномоченный избранник и представитель»* [18, с.16]. Цікаво, що свою статтю М.О.Максимович надрукував у газеті «День», яка досить часто полемізувала з «Основою» з приводу раціональної критики авторами останньої стереотипів мислення про Україну.

Група «позитивних реформаторів» являється найбільш впливовою і найбільш численною у часописі. До її лав входила переважна більшість авторів «Основи». Їх завданням було раціональне трансформування романтичних уявлень, романтичного міфа про Україну, через посередництво всебічних наукових досліджень її минулого й сучасності. Відповідно до складаючих романтичних стереотипів мислення про Україну, «позитивно-реформаторська» раціоналізація міфу включає в себе чотири складові частини, присвячені спростуванню кожної з граней міфологічного простору.

Головним, і найбільш впливовим джерелом розповсюдження романтичного міфа про Україну, зокрема, про повсякденне життя

селянства, були літературні твори, і ряд змістовних публікацій авторів «Основи» був спрямований на спростування визнання адекватності зображення України у літературі романтичного напрямку існуючим реаліям. Так, П.О.Куліш, у згаданій вище праці досить переконливо доводив, що в українських повістях М.В.Гоголь був фактографічно неточний у етнографічних й історичних деталях, внаслідок чого, змальований ним образ повсякденного життя українців є невірним. На його думку: *«украинские повести Гоголя мало заключают в себе этнографической и исторической истины, но в них чувствуется общий поэтический тон Украины. Они подходят ближе к нашим народным песням, нежели к самой натуре, которую отражают эти песни»* [13, с.71]. А.Чужбинський називає *«несносными, утомительными и приторными очерки и рассказы, в которых под видом неудачного юмора и фальшивого лиризма Украина изображена в небывалом свете»* [27, с.298]. До складу таких творів А.Чужбинський включив *«три тома сочинений г.Данилевского, изданные под общим названием «Из Украины»* [27, с.298]. Подібно до П.О.Куліша, автор відзначив: незважаючи на претензії Данилевського щодо широти зображення українського життя *«видно, что горизонт наблюденный сочинителя весьма узок»* [27, с.300].

Значну увагу автори часопису приділяли спростуванню уявлень російського і великої частини українського «культурного шару» про несаможиттєвість української мови та літератури, які нібито можуть існувати не інакше, як складові частини велокоруських. Суть цього погляду на рівень розвитку, можливості українських слова і словесності були яскраво виражені у надрукованій в «Дне» статті Г.Соковенка *«О степени самостоятельности малорусской литературы»*. Автор розглядає українську мову як *«наречие русского языка, подобное наречиям других губерний России»* [25, с.6]. Він вважає логічним зіставлення *«малорусского наречия»* з *«наречиями Рязанской, Курской и Орловской областей»* [25, с.6], які теж мали розбіжності з літературною великоруською мовою. Оскільки ж окремої української мови, на погляд Соковенка, і його однодумців не існувало, то не могла існувати й українська література [25, с.6]. Автори «Основи» піддали ґрунтовній критиці ці теорії. П.О.Куліш вказав, що московський «День» помиляється, коли заявляє про неможливість літератури, *«берущей истоки не из тех же начал и побуждений, что и русская словесность»* [15, с.9].

В опублікованій у тому ж «Дні» відповіді «основ'янина» П.Таволги-Мокрицького, слушно відзначено: *«язык народа есть выражение жизни его в продолжении многих веков его истории, климатических условий (проживания), его характера, и т.д.»* [26, с.9]. Тобто, на думку автора, мова є результатом історичної діяльності певного народу в певних природних й історичних умовах, різниця в яких визначає різницю побуту та мов народів. Говорячи про співвідношення української та російської літератур, Таволга-Мокрицький відмітив: *«От развития украинской литературы не потеряет, а скорее выиграет русская литература: в неё могут войти тёплые элементы южного наречия, как вошли они в неё в до того небывалом юморе Гоголя»* [26, с.10]. Як вважав А. Пестржицький, один із помітних авторів «Основи», *«язык народа со всем разнообразием и богатством его содержания есть его сознание, существенная принадлежность с той минуты, как только народ вступил на поприще истории, жизни»* [21, с.27]. Дослідник бачив, навіть перевагу української літератури над багатьма літературами тогочасної Європи. З його точки зору, *«украинская литература составляла замечательное явление посреди других литератур, как явление чисто народное и имеет полное право на сочувствие тех, для кого участие масс в умственном движении представляемом литературой, не есть одно пустое слово»* [21, с.283].

Ймовірно, ще більше значення для трансформації романтичного міфа про Україну мала протидія авторів часопису стереотипам мислення щодо українського історичного процесу.

Історична складова романтичного міфа про Україну має два аспекти: «внутрішньо» й «зовнішньо українські». Суть «внутрішньо українського» аспекту полягає в уявленнях про «ідеальність» української минувщини (саме їх захищав М.О.Максимович).

«Зовнішньо український» аспект ґрунтується на ментальних стереотипах польських націоналістичних і російських шовіністичних кіл, згідно з якими Україна ніколи не існувала як незалежна країна, але завжди була частиною Польщі, або Росії. Ці уявлення як свідчить стаття українця за походженням Г.Соковенка підтримувала і зросійщена частина українського «культурного шару». Другий аспект не являється елементом романтичного міфа про Україну у чистому вигляді, але тісно пов'язаний з ним, оскільки фактично спирається саме на уявлення про бездержавний козацький лад, невід'ємну частину романтичних стереотипів мислення про Україну.

У історичних студіях авторів «Основи» склався дослідницький напрямок, у межах якого відбувся перехід від стереотипів про виключно позитивну роль козацтва в соціально-політичному розвитку України (М.О.Максимович) до їх наукового аналізу, й навіть, переосмислення. М.І.Костомаров у «Гетманстве Выговского» («Основа» 1861, № 4,7) і О.М.Лазаревський у роботі про гетьмана П.Полуботка [17] вказали на негативні наслідки козацької сваволі для процесу державотворення в Україні, а П.О.Куліш взагалі поставив під сумнів «козакоцентризм» української історіографії перших двох третин XIX ст. [16, с.81]

Провідником оборони від нав'язування українській думці стереотипів про споконовічну підлеглисть України Польщі, або Росії, виступив в «Основі» М.І.Костомаров. Відповідаючи на польські публікації, в яких Південна Русь розглядалась як частина Польської держави, а історичні взаємовідносини поляків й українців трактувалися, як, головним чином, позитивні, учений вказав: *«старания представить в светлом виде темные исторические воспоминания, и вместе с тем прельщают южноруссов идеями отдельного, в соединении с поляками государства, такие приемы приведут единственно к тому, что древняя несчастная неприязнь наша к полякам будет находить пищу, чего мы отнюдь не хотим и не хотели»* [8, с.135]. У продовження спростування ідей польського і французького періодичних видань М.І.Костомаров піддав критиці публікацію французького журналу «Revue Contemporaine», автор якої прагнув довести, що *«между названиями «русины» и «русские» существует большая разница»* [11, с.106]. На думку опонента Костомарова русини – це українці, які *«... всегда добровольно стремились к союзу с поляками»* [11, с.106], а русские, або московитяне – зовсім не слов'янське плем'я [11, с.106]. На думку вітчизняного дослідника, *«положение автора, будто прошедшее южно-русского народа, стремления и предания склоняют его на сторону Польши и отвращают от элемента великорусского «... не выдерживают критики»* [11, с.109]

Програмним виступом щодо історичних відносин українського і російського народів являється стаття М.І.Костомарова «Две русские народности» [7]. У даній роботі вчений розвинув власну концепцію поліцентричного характеру історичного розвитку російської держави, яку він висунув у також надрукованій в «Основі» (1861, №1) праці «Мысли о федеративном начале древней Руси».

Якщо цю хронологічно першу, роботу М.І. Костомаров присвятив виявленню географічних і етнографічних центрів розвитку Давньої Русі, то у «Двух русских народностях» він сфокусував увагу на зіставленні етнопсихологічних рис українського і російського народів. М.І.Костомаров відмічає, що зовнішні відмінності «малорусів» й «великорусів» є очевидними [7, с.33–34]. Але напротивагу зовнішнім характеристикам етносу, найважливішими являються його внутрішні ознаки: *«духовный состав, ... чувства, его приемы или склад ума, направление воли, взгляд на жизнь духовную и общественную, все, что образует нрав и характер народа – это сокровенные, внутренние причины его особенности, сообщающие дыхание жизни и целостности его телу»* [7, с.36]. Оponent М.І.Костомарова з московської газети «День» влучно помітив, що ідеї статті мають велике значення «для пробуждения самосознания малорусской части нашего народа» [1, с.13], і зробив спробу дезавоювати ці, з його (і російських шовіністичних кіл) – погляду *«суррогаты русского духа, отравляющие в малороссах исконно общерусские элементы их народности»* [1, с.13]. Маючи намір звинуватити М.І.Костомарова і весь журнал «Основа» у науковій недобросовісності і в політичному сепаратизмі, автор статті в «Дні» піддав критиці гіпотезу М.І.Костомарова про південне і «праукраїнське» походження новгородців. На його думку, міста південної частини давньоруської держави були засновані виходцями з північної Русі, яким, на відміну від південних родичів були властиві потяг до створення міст та державницьке начало [1, с.13–14]. У відповідній статті («Основа», 1861, №10), М.І.Костомаров вказав на ідеологічний, а не науковий характер публікації «Дня», автор якої підпорядкував свої теоретичні історичні побудови намірам обґрунтування великодержавної політичної доктрини [11, с.11–12].

З метою підтвердити фактами концепцію історичної незалежності українського народу в «Основі» була розпочата публікація джерел з вітчизняної історії. Особливу увагу звертає на себе публікація у №5 часопису за 1862 р. листів гетьмана І.Мазепи цареві Петру І. Незважаючи на цілком природну українознавчу орієнтацію дослідників «Основи», вони уникли тієї інтелектуальної небезпеки, на яку вказав М.Еліаде, небезпеки культурного провінціалізму, який був наслідком загостреного інтересу істориків Південно-Східної (і Східної) Європи у першій половині XIX ст. і дещо далі, до минулого тільки власних народів [29,82]. Автори «Основи» були да-

лекі в своїх студіях від національної замкненості. Вони, окрім української проблематики, досліджували питання з історії Росії, Польщі, Туреччини, Кримсько-Татарського ханства, а це вивело «основ'янські» українознавчі праці на простори Східної Європи та Євразії і перебувало у межах процесів, які відбувались у цих регіонах.

Важливе значення для знищення стереотипних уявлень про патріархальну, глибоко провінціальну, «етнографічну» культуру України мали публікації «Основи», присвячені висвітленню життя та діяльності талановитих митців, які власною творчістю незаперечно довели існування оригінального українського мистецтва. Зокрема, в часописі були надруковані статті про життєвий і творчий шлях «українського Сократа», Г.Сковороди, [12, с.24], видатного українського драматичного актора першої половини XIX ст. Сольоника [20]. Протягом 1861–1862 рр. в «Основі» публікувалася, з номера в номер, ціла серія біографічних матеріалів про Т.Г.Шевченка. Друкуючи статті про українську культуру, як далекого від часопису, так і зовсім близького минулого, «Основа» фактично виконувала функцію її збирача, і з метою зберігання духовних надбань українського народу, і з метою побудування на цьому фундаменті вітчизняного інтелектуального й культурного простору сучасної журналові доби, який, по-перше, виконував би функцію духовного прообразу майбутньої, політично незалежної України, а по-друге, ініціював би розвиток національної самосвідомості українського народу, принаймі його «культурного шару». Ці надзадачі фактично підтримували майже всі автори «Основи», крім апологета романтичних уявлень про козацьке минуле України М.О.Максимовича («консерватора») і П.О.Куліша – «негативного реформатора», чії роботи, надруковані в «Основі», стали на жаль, початком духовної й ідейної еволюції, яка призвела автора «Чорної ради» до створення такої одіозної, антикозацької праці, як «История воссоединения Руси» (1873–1877), що, природно, мало на увазі не раціоналізацію, коррекцію романтичного міфа про Україну, але його знищення.

Раціоналізація романтичних уявлень про Україну призвела не тільки до появи позитивного, заснованого на фактах знання про неї, але і до виникнення на ґрунті трансформованих романтичних уявлень нових стереотипів мислення, в основі яких лежав не поети-

чний, позбавлений рис дійсності образ барвистого степового краю й карнавальнo-патріархального населення з неясними історією, словесністю та культурою, але реальний український народ – такий, звісно, яким його «бачили» діячі національного руху. На відміну від романтичного міфа цей новий, народницький міф значно в більшій мірі базувався на позитивній науці і розподілявся не досить аморфним «культурним шаром», а більш визначеною соціальною групою, яку умовно можна назвати українофілами. Очевидно, що трансформація романтичного міфа про Україну і зародження міфа народницького пов'язані зі зміною етапів в розвитку українського національного відродження, за періодизацією проф. І.І.Колесник, переходом від романтичної до народницько-громадівської доби [6, с.315]. Граниями нового міфологічного простіру являлися, зокрема, народолюбство, віра у соціальний і культурний прогрес народу, сподівання на можливість передачі культурних цінностей від еліти народів, ідеал народної освіти. Невипадковою з цієї точки зору є публікація фактичного маніфесту українського народолюбства, статті В.Б.Антоновича «Моя исповедь» саме у часописі «Основа» (1862, №1). Характерною для настроїв українофілів була глибока повага, яку зокрема проявив письменник і етнограф А.П.Свидницький до мудрості народного життєустрою і взагалі образу життя селян [23, с.54–55]. Природно всі соціально-політичні проекти представників українського національного руху базувалися на ідеї можливості прогресу, покращання стану народного життя через посередництво розповсюдження освіти в народі: письменності, початків арифметики. Одне з найважливіших завдань українського національного руху, з цього приводу, полягало у формулюванні того соціокультурного ідеалу, до якого треба було вказувати шлях народу. Але, як вказав М.І.Костомаров, «чтобы уметь показать эту истину, нужно прежде всего знать народ, понять его прошлое и настоящее именно с той стороны, с которой следует и можно на него подействовать» [9, отд. 92, с.9].

Відповідно до власних національно-культурницьких переконань, автори «Основи» всіляко сприяли створенню освітянських народних закладів, пропагували їх. Зокрема, на сторінках часопису з'явилися повідомлення про заснування Полтавської жіночої гімназії [4, с.327–328], відкриття у м. Лубни недільної школи, [28, отд.5, с.74], спроби поставити театральні вистави для народу в Полтаві [3,

отд. 3, с.171–172], збір коштів на відкриття громадської бібліотеки у м. Гадяч [5, отд.4, с.150–151], та ін.

Отже, «основ'яни» почали процес створення народницьких (або народницько-громадівських) стереотипів мислення, які знайшли широке розповсюдження у середовищі українського національного руху. Розпочавшись, процес зміни міфів про Україну постійно продовжувався і його рухомими силами були: об'єктивна іманентна, внутрішньо властива здатність глобальних інтелектуальних конструкцій до еволюції й суб'єктивна – прагнення «творчої меншості» привести у відповідність соціальну реальність, і уявлення про неї решти суспільства з власними стереотипами мислення.

Незважаючи на активне розповсюдження народницького міфа, він зовсім не витіснив з суспільної свідомості романтичних стереотипів мислення. Навпроти, у другій половині XIX ст. вони співіснували одне з одним, але за умов постійного зростання впливу народницького міфа, і падіння впливовості міфа романтичного, журнал «Основа», незважаючи на не дуже тривалий час існування, зробив досить вагомий внесок у цей процес, який мав наслідками кількісне і якісне зростання рівня знань про Україну, створення інтелектуальних передумов для масштабного відновлення українських науки і культури у другій половині XIX – на початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. Беляев И. Корень русской народности //День. 1861. № 6.
2. Грабович Г. Гоголь і міф України.//Сучасність. 1994. № 9.
3. З Полтави // Основа. 1861. № 6.
4. Из Полтавы // Там же.
5. Кивайголова І. З Гадяча, Полтавської губ. //Там же. № 10.
6. Колесник І.І. Курс історіографії у вищій школі: нова модель викладання // Дніпропетровський історико-археографічний зб. Ді. 1997. Вип 1.
7. Костомаров Н.И. Две русские народности //Основа. 1861. № 3.
8. Він же. Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine» //Там же. №2.
9. Він же. Ответ на статью Всеволода Крестовского «Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского» //Там же. № 8.
10. Він же. Правда москвичам о Руси // Там же. № 10.
11. Він же. Правда полякам о Руси // Там же.
12. Він же. Слово о Сковороде // Там же. № 7.
13. Кулиш П.А. Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории // Там же. № 4.

14. Він же. Обзор украинской словесности. Котляревский // Там же. № 1.
15. Він же. Ответ московскому «Дню» // Там же. 1862. № 3.
16. Він же. Переднє слово до «Історії України од найдавніших часів»// Там же. 1861. № 9.
17. Лазаревский А.М. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским // Там же. № 8.
18. Максимович М.А. Оборона украинских повестей Гоголя // День. 1861. № 3.
19. Він же. Письма о Богдане Хмельницком к Н.И.Костомарову // Основа. 1861. № 2.
20. Мизко Н. Воспоминания о Солёнике, знаменитейшем украинском актёре // Там же.
21. Пестржицкий А. Заметка о народном языке // Там же. № 4.
22. Письма Мазепы к Петру I // Там же. 1862. № 5.
23. Свидницкий А.П. Велик день у подолян // Там же. 1861. № 10.
24. Сковорода, украинский писатель XVIII века // Там же. 1862. №8.
25. Соколенко Г. О степени самостоятельности малорусской литературы// День. 1862. № 23.
26. Таволга-Мокрицкий П. Ответ на статью, помещённую в №23 газеты «День» «О степени самостоятельности малорусской литературы г. Соколенко» // Там же. № 30.
27. Чужбинский А. Из Украины. Сказки повести Г.П. Данилевского// Основа. 1861. № 1.
28. Шевич В. Из Лубен // Там же. № 5.
29. Элиаде М. Аспекты мифа. М., 1995.

Надійшла до редколегії 20.01.00